

JAN SMIT

De achtergronden van de bouw van het Hervormd Kerkje in Millingen

Dominee Heldring, Reveil en antipapisme

Voormalige Nederlandse Hervormde Kerk aan de bandijk in Millingen. Duidelijk blijkt hier de grote afstand tot het centrum van het dorp bij de Rooms-Katholieke Parochiekerk

Achtergronden of oorzaken, eredienst of symbool

Dit verhaal draait om het voormalig Hervormd kerkje in Millingen, gebouwd in 1880. Achter dit zo eenvoudige gebouw schuilt een hele reeks ideeën en daarmee een geducht brok geschiedenis. Eigenlijk is dat met elk gebouw, elke buurt of nederzetting het geval. Gerard Hoekveld - een bekend Nederlands geograaf, geboren in Baarn in 1934, gepromoveerd in 1964 op een proefschrift over Baarn, gestorven in 2011 in Baarn - noemde buurten, gebouwen, nederzettingen 'artefact', vermoedelijk een verwoede poging om de geografie een stevig theoretisch fundament te verschaffen.

Een huis wordt gebouwd om mensen te laten wonen, maar een huis kan ook symbool zijn. Het kan laten zien hoe rijk de eigenaar wel is. Gebouwen kunnen ook verder reikende betekenis hebben. Godsdienstige gebouwen dienen de eredienst, maar zijn ook vaak symbool. Moeten een idee uitdragen. Laten zien hoe machtig ze zijn. Dat kan over religieuze opvattingen gaan, maar ook politieke doelen dienen. Zulk een symbolische betekenis kan voor een beperkte periode gelden, maar later vergeten zijn. Maar soms kan die betekenis vele eeuwen bewaard blijven, zoals de kogelgaten in het Prinsenhof in Delft.

Vanuit de achtergrond dat een 'artefact' meerdere betekenissen heeft, wil ik proberen het ontstaan van de voormalige Hervormde kerk in Millingen te verklaren. Een eenvoudig zaalkerkje, zonder veel opsmuk. Maar ook dit gebouw zou je tekort doen als alleen de daadwerkelijke bouw van het kerkje behandeld zou worden. Dat heeft Wil Oteman in het Millings Jaarboek van 1998 al uitstekend gedaan (p. 165-181).

Het kerkje werd in ons dorp gebouwd in een tijd dat de Rooms-Katholieke Kerk, na een periode van overheersing door de Gereformeerden van 1602 tot 1853, nog geen dertig jaar weer volledig vrij was in de uitoefening van haar geloof. In 1853 was de start geweest van de zogenaamde 'Katholieke Emancipatie'. De Katholieke Kerk mocht zich weer tonen aan de buitenwereld zoals zij was, niet alleen als verkondiger van de waarheid in een missiegebied, maar als gevestigd onderdeel, de Nederlandse Kerkprovincie. Met volwaardige bisdommen, parochies, kloosterordes en congregaties. Als gevolg van de herwonnen vrijheid kwam een kolossale 'bouwboom' op gang van kerken, kloosters, scholen en andere met het Rijke Roomse Leven verbonden gebouwen. Vaak ontstonden nieuwe bouwensembles in kleine nederzettingen, waardoor het imponerend effect des te groter was: symbolen van de levensvatbaarheid van de pas ontwaakte katholieke gemeenschap. Ook in Millingen kunnen we hiervan nog restanten zien rond de grote kerk.

Er werden aan de ‘in vrijheid herboren’ Kerk wel enkele beperkingen opgelegd. Bekend is het processieverbod in merendeels protestantse gebiedsdelen. De symboliek in het liturgisch handelen van het Katholicisme was voor de protestanten een probleem, wellicht meer nog dan de leer van die Kerk. Zo werden in de Grondwet van 1848 processies in de openbare ruimte van gebieden waar processies voordien niet gebruikelijk waren, net als vroeger, verboden. In Soestdijk, waar ik de eerste tien jaar van mijn leven doorbracht, werden processies in de tuin van Huize Mariënborg gehouden naast de toenmalige Mariakerk. Maar in Millingen werd de openbare weg daarvoor vrijgemaakt.

Katholieken werden officieel niet meer als ongewenste afwijkingen beschouwd, maar de protestanten moesten niet al te zeer tegen de schenen geschopt worden. Ondertussen waren verreweg de meeste inwoners in het zuiden van ons land al die eeuwen overheersend katholiek gebleven; ook van de inwoners van Millingen was in 1853 meer dan 97% katholiek, met langzaam stijgende tendens. De eeuwenlang heersende Gereformeerde Kerk, vanaf de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden na de Franse tijd omgezet in de dicht tegen de nieuwe staatsvorm aanleunende Nederlandsche Hervormde Kerk, zag haar invloed tanen. En deze verzette zich daartegen. Vrijwel gedurende de hele negentiende eeuw en een groot deel van de twintigste eeuw ook nog, bleven de tegenstellingen tussen de Rooms-Katholieke en de Nederlandsche Hervormde Kerk bestaan. Vanaf de eerste afscheidingsbewegingen in de jaren dertig kwamen daar nog de twisten bij tussen de protestanten die zich van de Hervormde Kerk wilden losmaken, zoals de volgelingen van de ‘Afscheiding’ in 1834 en de zogenaamde ‘Dolerenden’ in 1886, en zij die de Hervormde Kerk trouw bleven.

Bij de bouw van het kerkje in Millingen tegen het eind van de negentiende eeuw, was de strijd met de ‘Roomsen’ doorslaggevend, niet de onderlinge geschillen tussen de protestanten.

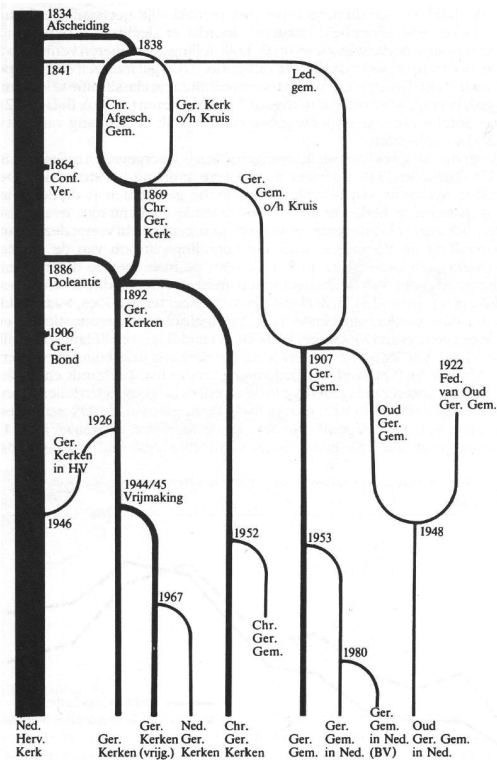
Leer en levenswijze in de Nederlandsche Hervormde kerk na de Franse tijd

De Nederlandsche Hervormde Kerk was de voortzetting van de Gereformeerde Kerk (officieel Nederduitse Gereformeerde Kerk) die in 1571 ontstaan was als enig toegelaten kerk in de latere Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. In deze nogal losjes samenhangende Republiek kon deze kerk geen duidelijke en strakke structuur hebben. Dat veranderde na de Franse tijd, toen Nederland in 1815 een koninkrijk werd en tevens een eenheidsstaat. De eerste koning van het land, Willem I, wenste directe invloed op de kerk, vond dat hij het hoofd van die kerk moest worden, waardoor de nieuwe “Nederlandsche Hervormde Kerk” bij haar ontstaan in 1816

het karakter van een staatskerk zou krijgen. De Rooms-Katholieke kerk, die in de Franse tijd haar bestaansrecht herkreëg, zou volgens de koning in die eenheidskerk geïntegreerd kunnen worden. De katholieken voelden daar echter niet voor. Weliswaar was de leer van deze nieuwe protestantse kerk nogal vrijzinnig, maar die werd vrij absoluut 'uitgedragen'. Discussies waren niet gewenst, ook niet door theologen. Belangrijk was verbreiding van de leer naar andersdenkenden.

Zoals bijgaande figuur aangeeft, stuitte de wens van Koning Willem I over een eenheidskerk in leer en vorm ook binnen de Nederlandsche Hervormde Kerk op nogal wat verzet, wat leidde tot verschillende afscheidingsbewegingen. De belangrijkste daarvan waren de 'Afscheiding' uit 1834 onder leiding van Hendrik de Cock, predikant in het Groningse Ulrum en Hendrik Peter Scholte uit Doeveren in het Brabantse Land van Altena en de 'Doleantie' van Dr. Abraham Kuypert uit 1886. Hoewel de bouw van het Millingse kerkje midden in die periode van kerkafscheidings viel, is de invloed daarvan beperkt gebleven. Een belangrijke oorzaak was dat de kerkgemeenten van de Hervormde Kerk waarmee de protestanten in Millingen te maken hadden (Lobith en omgeving, Nijmegen) nauwelijks door de roerselen in de Hervormde Kerk werden geraakt. De oriëntatie van protestanten Millingen was gericht op het gebied van protestanten ten noorden van de Waal en Bijlands Kanaal.

De intensieve binding van de Hervormde Kerk met de Rijksoverheid verhinderde een relatie van die kerk met de bevolking van Millingen, temeer daar de Hervormden zich sterker dan degenen die via 'Afscheiding' en 'Doleantie' de Hervormde Kerk verlieten, zich tegen het Katholicisme

Opsplitsingen en fusies Nederlandse Hervormde Kerk in negentiende en twintigste eeuw. Bron: Knippenberg 1992, p. 85

afzetten. Katholiek zijn werd door de Millingse bevolking als norm beschouwd, het hoorde vanouds meer bij hen dan het protestantisme. Dat was meer voor vreemden die meestal maar tijdelijk in het dorp kwamen wonen: politie, douaniers, militairen, een verdwaalde universiteitsdocent.

De denkbeelden van Dominee O.G. Heldring

Filantroop en predikant

Voor Millingen is Dominee Otto (of Ottho) Gerhard Heldring (geboren in Zevenaar in 1804, gestorven in het thans Tsjechische Marienbad in 1876) van enig belang geweest. Weliswaar ‘stond’ hij als predikant nooit in Millingen en, voor zover ik heb kunnen nagaan, heeft hij ook nimmer in Millingen gepreekt. Volgens hem zelf is hij in Millingen geweest, heeft met protestanten uit Millingen gesproken. Belangrijker dan deze directe banden met Millingen waren zijn denkbeelden, zoals hij die veelvuldig via het Réveil en de kerk naar buiten bracht. Dit is de eerste reden dat ik Heldring hier ter sprake breng, de tweede is dat hij zich in enkele van zijn talrijke geschriften specifiek over Millingen heeft uitgelaten. Uiteindelijk droegen zijn uitspraken bij tot de bouw van het Hervormde kerkje in 1880.

Bijna zijn hele leven was Heldring werkzaam als predikant in de Hervormde Gemeente in Hemmen in de Betuwe. De geringe omvang van zijn standplaats maakte het hem mogelijk ook met andere zaken bezig te zijn. Via zijn talrijke trektochten, al dan niet met vrienden, heeft hij delen van Nederland, in het bijzonder Gelderland, nader leren kennen en, wanneer hij het voor bepaalde plaatsen nodig achtte, voorstellen gedaan om de sociale verhoudingen aldaar door bestrijding van armoede, te verbeteren. Zijn doel was steeds gezonde Christelijke, dus protestantse gemeenschappen te vormen. Heldring werd daardoor minder bekend als predikant dan als filantroop. Hij stortte zich op het verlichten van de armoede in en rondom Hemmen en later ook elders. Hemmen moet hij min of meer als ideaal gezien hebben: een protestantse enclave in een katholieke omgeving, weinig armoede. Bij geloofsgenoten was de waardering voor Heldring aanzienlijk, in het bijzonder bij meer strenge groepen binnen de Hervormde Kerk. Wegens zijn antipapistische instelling was bij katholieken de waardering voor Heldring minder groot. Toch klinkt in sommige katholieke kringen ook waardering voor Heldring door, iets wat ten opzichte van de katholieken bij Heldring goeddeels afwezig is gebleven. Een voorbeeld: L.J. Rogier (in het magistraal gedenkboek uit 1953 ter gelegenheid van het eeuwfeest van het herstel van de kerkelijke hiërarchie getiteld

“In Vrijheid herboren”) spreekt over de ‘edele’ en ‘vrome’ Heldring en vermeldt over hem:

Maar al kunnen wij Heldrings veelzijdige christelijke sociale arbeid niet zo origineel noemen als gewoonlijk gedaan wordt en ze met alle recht flankeren met het overeenkomstige en deels reeds oudere werk van sommige priesters en vooral van vrouwelijke en mannelijke religieuzen, wij zouden ons bij het doorbladeren van oude jaargangen van De Godsdienstvriend, De Katholiek en De Tijd toch behaaglijker gevoelen, als wij meer blijken aantreffen van warme waardering voor Heldrings creaties te Zetten en te Hoenderlo(o) ten behoeve van gevallen vrouwen, verwaarloosde kinderen en drankzuchtigen.

Uit: L.J. Rogier en N. de Rooy, In Vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953, (Den Haag: Pax 1953), p. 156.

Herkomst bepalend voor zijn leven

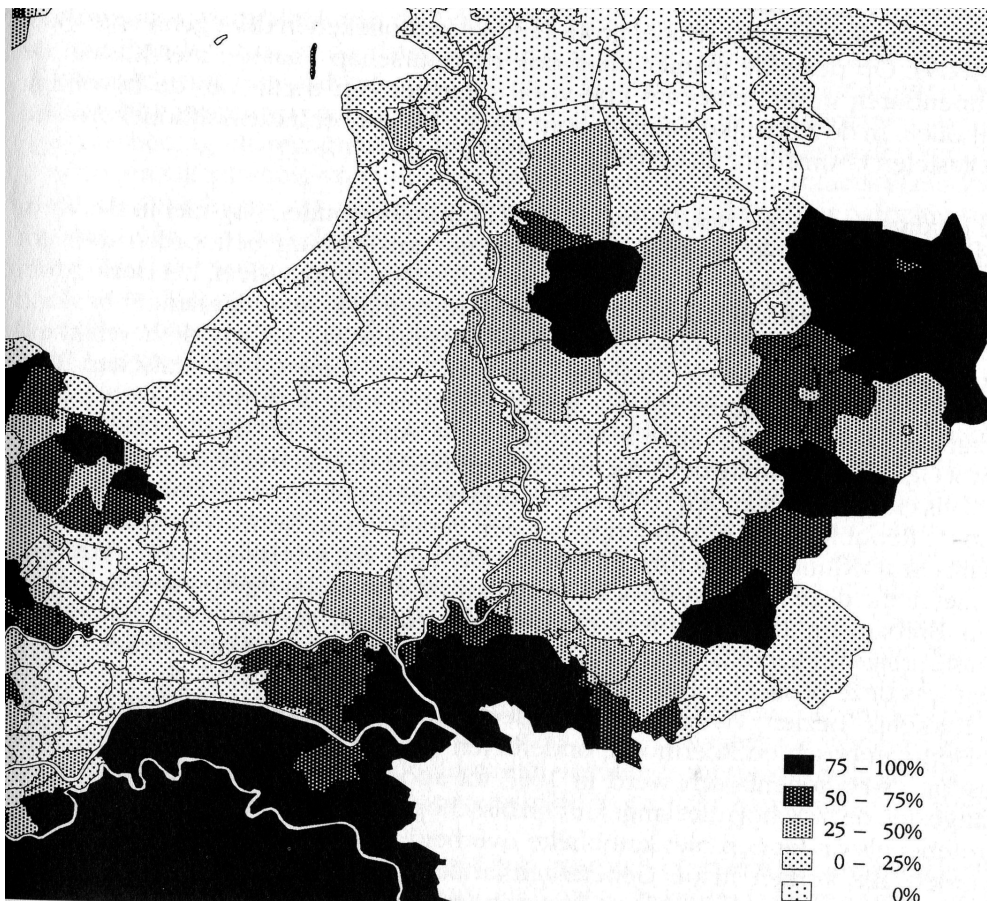
Een bijkomende reden voor mij om Heldring's ideeën op de voorgrond te plaatsen is zijn herkomst. Hij werd geboren in Zevenaar, groeide daar op in de tijd dat zijn vader daar predikant was. Van jongsaf leefde hij zo als protestant in een katholieke omgeving. Tegelijkertijd voelde hij zich in dit landschap thuis, zoals hij in zijn boek “OPMERKINGEN op eene reis langs den Rijn”, uitgegeven bij Beyerinck in Amsterdam in 1847 duidelijk aangeeft op p. 8:

Voor mij heeft de togt den Rijn op, boven Arnhem, tot Emmerik, altijd iets aandoenlijks. Ik ben daar geboren; mijn vader was drie en vijftig jaar aan de eene zijde des Rijns Predikant, mijn grootvader drie en zestig jaar aan de andere (In het koloniedorp Pfalzdorf bij Goch, Sm.). Alle herinneringen der kindsheid kwamen bij mij wederom op, al die veren, waarover ik als knaap en jongeling zoo dikwijls getogen was, en waar het ligte bootje mij dan over den breeden Rijnstroom had gevoerd— het was nog alles zoo als ik het verlaten had. Ginds de torens van mij zoo bekende en bevriende dorpen; dáár de Eltensche berg met al zijne herinneringen, de plaats der liefelijkste togtjes mijner jongelingsjaren; verder aan de overzijde Kleef.

Als predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk identificeerde hij zich sterk met het Koninkrijk der Nederlanden. Hij was actief in het behartigen van de belangen van de protestanten en in het bijzonder van de leden van de Hervormde Kerk. Vrijwel zijn hele leven heeft hij in gebieden met een overheersend ‘Roomsche’ meerderheid gewoond:

Zevenaar waar hij geboren was, Pfalzdorf waar hij bij zijn grootouders en verdere familieleden vaak ging logeren, Hemmen waar hij als predikant en stimulator van sociaal werk van 1827 tot zijn dood in 1876 geleefd heeft. Protestanten beschouwden zich in die tijd als de betere Nederlanders, met name vergeleken met katholieken, daar die door veel protestanten altijd nog als dienaren van de Paus in Rome werden beschouwd.

In Zevenaar en Pfalzdorf werd Heldring zowel met de Nederlandse als met de Duitse manier van leven werd geconfronteerd. Hij voelde zich in dat soort plaatsen thuis,

Waar O.G. Heldring leefde: in grensgebieden van de streken met in meerderheid enerzijds protestanten, anderzijds rooms-katholieken: Zevenaar, Pfalzdorf, Hemmen. Ook Millingen ligt in een dergelijk gebied.

Bron: Knippenberg 1992, p. 29

had contact met de bevolking, met de leden van de Hervormde Kerk in de eerste plaats, maar ook met anderen.

Rechtzinnig, Réveil, proletariërs

Heldring was als theoloog geen wetenschapper, maar iemand die de leer van de kerk wilde toepassen, 'uitdragen', organiseren. Bij hem is duidelijk te zien op welke manier destijds de belangen van protestanten ten opzichte van de katholieken werden behartigd. Maar ook, hoe hij als rechtzinnig gereformeerd predikant binnen de naar zijn mening veel te vrijzinnige Nederlandsche Hervormde Kerk - waartoe hij wilde blijven behoren - zijn geloofsleer uitdroeg.

Heldring had belangstelling voor geografie en sociale verhoudingen van dorpen en steden in Gelderland en andere delen van Nederland. Hij beoefende daarmee een soort heemkunde op gereformeerde grondslag, keek van daaruit naar een samenleving, zag wat naar zijn inzicht de armoedeproblemen waren en zette vervolgens zijn geloof in voor het filantropisch werk. Dat geloof was richtlijn voor zijn handelen, het Réveil de toepassing.

Het Réveil was een opwekkingsbeweging van protestanten in een aantal Europese landen die ontstaan was na de Franse tijd. Het richtte zich vooral tegen de invloed van de Verlichting in de protestantse kerken (Rasker 1974, p. 75). Net als in zijn geloof was Heldring niet zo zeer een denker binnen de beweging, maar zocht de toepassing in het dagelijks leven. Uit het vrij losse verband van aanhangers van het Réveil trachtte hij min of meer een eenheid te smeden: vanuit de Christelijke Vrienden stichtte hij "De Vereeniging, Christelijke stemmen". Uitgangspunt was als in een gemeenschap de armoede groot was, moest die geholpen worden door mensen die geld in overvloed hebben. Niet elke armoede was naar het oordeel van Heldring waard om verholpen te worden. De armoede van proletariërs bijvoorbeeld hoorde er niet toe, daar naar zijn opvatting de proletariër werkschuw was en dus niet wilde werken (Bevlogen theologen, p. 99). *"De proletariër, die uit duizend onzedelijke redenen arm is en blijven wil, omdat dit voor hem de beste broodwinning is"* (Heldring, L. 1882, p. 39-40)¹.

Projecten, onderzoeksreizen, planning

Heldring vond als predikant van een kleine kerkgemeente de mogelijkheid filantropische activiteiten te stimuleren. In de loop van zijn tijd in Hemmen hield hij zich met actuele thema's bezig en droeg oplossingen aan voor de door hem vermeende

negatieve armoede. Elk project begon hij met een stuk te schrijven: een ingezonden brief in een krant, een folder of boekwerk. Zijn doelgroep van rijkere moest attent worden gemaakt op het door hem aangedragen probleem. De rijken waren volgens hem onontbeerlijk om de armen te kunnen helpen. Zijn talrijke contacten met veel kapitaalkrachtige figuren, van wie de belangrijkste de Heer van Hemmen, Baron van Lynden, hielpen om zijn doelen te bereiken. Personen die als sponsors konden dienen werden benaderd met het verzoek om een financiële bijdrage te leveren of politiek actief te worden.

Zo werd Heldring in de loop van de tijd met verschillende calamiteiten geconfronteerd. Kort nadat hij in Hemmen aangekomen was, brak in 1827 bij Ochten de Waaldijk door. Toen ook begon hij met zijn strijd tegen alcohol, die in 1838 uitmondde in zijn boekje “De jenever erger dan de cholera”. Steeds weer naar aanleiding van een plaatselijk onheil werd Heldring actief, zoals bij de aardappelziekten in 1845 en 1846 in de Neder-Betuwe en de Bommelerwaard. Als remedie ontdekte Heldring de mogelijkheid van kolonisatie. Uit agrarisch dichtbevolkte streken moesten de armen naar lege gebieden verplaatst worden. Vanuit de Betuwe zag hij mogelijkheden om boeren uit het rivierengebied te verplaatsen naar de toen kort tevoren droog gevallen Anna Paulownapolder in de Kop van Noord-Holland. Tot op de huidige dag is daar nog een ‘Geldersche Buurt’ gebleven. Het was het begin van Heldrings meer gestructureerde werkzaamheden.

Heldring had in de Anna Paulownapolder en vroeger ook al in Pfalzdorf ontdekt dat zijn filantropisch werk niet alleen met goede wil en geld kon gelukken, maar dat ook een goede planning van de ruimtelijke ordening van zijn projecten nodig was. Pfalzdorf was een geplande nederzetting uit de achttiende eeuw. Nog duidelijker was de geplande vorm te herkennen in Louisendorf, een naburig nieuw dorp uit de negentiende eeuw. De beide dorpen, en ook het later nog gebouwde ‘Neulouisendorf’ waren gepland aangelegd op basis van een vooraf vastgestelde ruimtelijke ordening. Ze vormden met elkaar een protestantse enclave in de katholieke omgeving van Kalkar, Goch en Kleef. Een dergelijke vorm van kolonisatie moet Heldring steeds als ideaal gezien hebben, omdat Pfalzdorf hem als voorbeeld was bijgebleven.

Het bezoeken van de projecten waarvoor Heldring zich ging inzetten was voor hem absoluut noodzakelijk. Bij zijn ontdekking van Hoenderloo in 1841 zien we dat besef veel meer dan in 1846 bij de Anna Paulownapolder. Daar kwam nog bij dat Noord-Holland hem vanouds veel minder bekend was dan de Veluwe of de Betuwe. Tijdens

zijn reis door de Veluwe werd hij in Beekbergen attent gemaakt op Hoenderloo, een arm kolonistendorp midden op de Veluwe uit het begin van de negentiende eeuw dat uit schamele huisjes en hutten bestond. Hij trok direct daarheen en zocht het contact met de bewoners. Daaruit werd hem duidelijk dat hier in de eerste plaats behoefte bestond aan een bron met goed drinkwater, vervolgens een eigen school en tenslotte een kerk om het verbeterde dorp een geestelijke grondslag te geven. Daarnaast werd een school voor verwaarloosde kinderen opgericht, later omgezet in een jongensschool voor hen die in de maatschappij konden integreren en werken. Opvoeding door ‘juiste’ scholing, het corrigeren van ontspoorde jongeren en ontwikkeling van het gewenste kerkelijk leven werden de richtsnoer, waardoor de armoede uitgebannen kon worden en de voor hem gewenste Christelijke samenleving kon worden ontwikkeld.

Zetten

Doch het belangrijkste werk en daarmee het centrum van zijn activiteiten werd Zetten, slechts enkele kilometers ten oosten van Hemmen. Hier verreezen vanaf 1848 een aantal instituten om meisjes te kunnen helpen: Steenbeek, de eerste van de reeks tehuizen, was bestemd voor meisjes uit de prostitutie in Amsterdam en andere grote steden en bood bijna volledige afzondering van de boze wereld. Destijds was de Betuwe, zeker met hoog water, vaak geheel geïsoleerd. Dat isolement was voor Heldring belangrijk als vestigingsplaats. Wel moest het gebied bewoonbaar zijn; dat waren hogere, permanent bewoonbare delen, die hij de algemene benaming van ‘woerden’ gaf. Tegenwoordig zouden we zulke delen in het rivierengebied omschrijven als ‘oeverwallen’ of ‘stroomruggen’.

Een tehuis als Steenbeek² paste perfect binnen de overtuiging van Heldring dat ‘reddende liefde’, centraal begrip voor hem, deze meisjes kon helpen. Zij werden opgeleid tot dienstbode en bleven zo’n twee jaar op de instelling. Het tehuis Talitha Kumi (genoemd naar het Bijbelwoord tot het dochttertje van Jairus, “dochter, ik zeg u, sta op”, Marcus 5:41), opende in 1856 en was bedoeld voor verwaarloosde meisjes. In 1863 volgde Bethel, voor meisjes die behoorden tot een categorie tussen Steenbeek en Talitha Kumi in. Tevens werden verschillende scholen gebouwd, waarvan de Normalschool (opleiding voor leraren basisschool, later ook ‘Kweekschool’ genoemd, tegenwoordig PABO) de meest bekende was. Aan het einde van zijn leven sloot Heldring de bouw van tehuizen af met de aanleg van de “Vluchtheuvel”, waarop als sluitstuk in 1870 de “Vluchtheuvelkerk” ontstond (Dekker, J. in ‘Low Countries historical review’ 2013). Vluchtheuvel en kerk waren bedoeld als schuilplaats bij

In de negentiende eeuw werd O.G. Heldring voorgesteld als middelpunt van zijn gestichten in Zetten. Bron: <https://meisjesvanzetten.wordpress.com/de-heldrichtingstichtingen/>

Rond 1900 waren de gestichten van Heldring in Zetten nagenoeg voltooid. Tezamen konden ze als ensemble beschouwd worden, waarbij aan de oostzijde van het dorp enige gestichten betrekkelijk verspreid lagen (voorbeelden Magdalenahuis, Talitha Kumi), aan westkant onderwijsinstellingen (Gymnasium, Normaalschool), daartussen in het centrum de Vluchtheuvel met kerk en belangrijke gestichten (Bethel, Steenbeek). Door de vernielingen tijdens de gevechten tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog is van het oorspronkelijk ensemble nauwelijks nog wat over. Bron: topkaart Zetten 1900, zoals weergegeven in <http://www.topotijdreis.nl>

hoogwater. Om de vluchtheuvel werd een gracht aangelegd, het materiaal uit die gracht werd gebruikt om de heuvel op veilige hoogte te krijgen. De 'Vluchtheuvel' zag Heldring als model van de 'woerden'.

Zo werd Zetten het meest omvangrijke van Heldrings ruimtelijke creaties. Zijn doelstellingen over Christelijke filantropie konden daar het best gerealiseerd worden. Interessant is de ruimtelijke spreiding van de tehuizen in Zetten, vooral als we kijken naar de symbolische achtergronden. De meeste van de genoemde huizen staan op bijgaand fragment van de topografische kaart van rond 1900.

De inrichtingen lagen over heel het dorpsgebied van Zetten verspreid, vaak aan de randen. Talitha Kumi lag dicht tegen de Katholieke Kerk van het naburige dorp Indoornik, ook elders in Zetten stonden tehuizen vaak dicht bij naburige katholieke instellingen. Daaruit blijkt de symbolische werking van de spreiding van de Heldringse tehuizen in Zetten. Zij moesten een soort verdedigingsgordel voorstellen van de geïdealiseerde protestantse leefwereld ten opzichte van

de katholieke omgeving. Daarnaast moest Zetten een voortzetting vormen van het 'ideaal' Hemmen en dus een versterking van de Christelijke samenleving in het 'nog' katholieke gebied.

Van Zetten naar het zuidoosten van Gelderland

De ontwikkeling van Zetten als centrum van protestants-christelijke activiteiten was niet zo zeer bedoeld als een lokale actie, maar had veeleer als doel de versterking van het protestantisme in dit (nog) overwegend katholieke deel van Gelderland - waartoe ook Millingen behoorde - te brengen. Het stichten van opleidingsinstituten van onderwijzers (leraren basisschool zouden we nu zeggen) werd voor die ontwikkeling als bijzonder essentieel gezien. Deze 'Normaalscholen' moesten Christen-onderwijzers gaan opleiden, die in de toekomst moesten gaan lesgeven vanuit de leer van het rechtzinnig deel van de Nederlandsche Hervormde Kerk. Opgeleid in een omgeving, waar het 'Roomse gevaar' steeds dreigend aanwezig was. Gevoed door de ideeën van het Réveil en opgericht door mannen van het Réveil: Heldring in Zetten, Van den Bruggen in Nijmegen en Van Dijk in Doetinchem. Deze Christelijke Normaalscholen ontstonden in de tweede helft van de negentiende eeuw, dus precies in de tijd van de sterkste confrontatie na 1853, het jaar van het herstel van de Bisschoppelijke hiërarchie in Nederland. Het gaat om de volgende scholen:

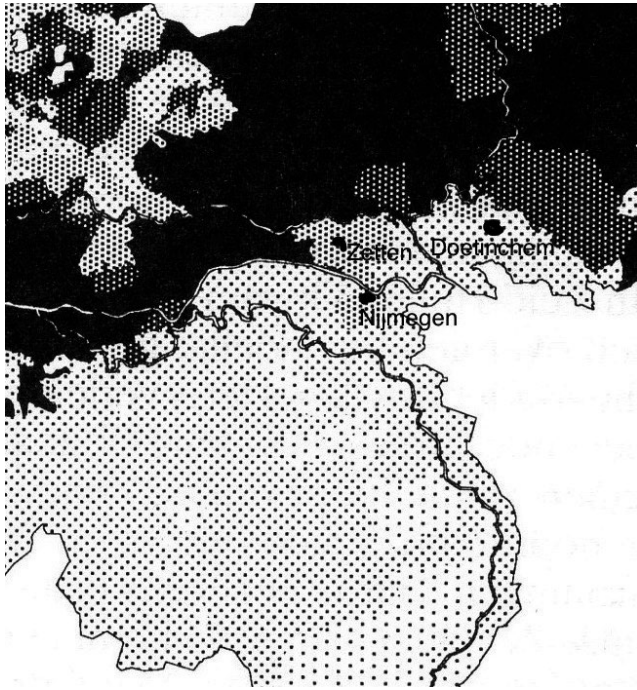
1. de Klokkenberg in Nijmegen, opgericht 6 mei 1846 door Mr. J.J.L. van den Bruggen, bestemd voor manlijke leerkrachten,³
2. de Kweekschool voor meisjes, onderdeel van de Heldringgestichten in Zetten uit 1864,
3. de Groen van Prinsterer Kweekschool in Doetinchem voor jongens en meisjes sinds 1 november 1878. Initiator: Dominee Jan van Dijk, Doetinchem.⁴

Alle drie de scholen liggen aan de katholieke zijde van de 'religiegrens'. De bedoeling was door lokalisering van deze scholen op deze plaatsen, het aandeel protestanten aan de katholieke kant van de grens tot een meerderheid te laten uitgroeien.

Al deze scholen waren voorzien van internaten en bedoeld voor leerlingen, afkomstig uit het hele land. De scholen waren alle drie met lagere scholen (nu basisscholen) verbonden en vormden daarmee symbolen van het Protestantisme, herkenbaar aan de veelvoud aan Bijbelteksten op de gebouwen.

Dominee Heldring en Millingen

Heldring heeft ook over Millingen geschreven. Een reisverslag uit zijn 'Wandelingen

Strategisch lagen deze Normalscholen heel goed in het grensgebied tussen het overwegend Rooms-Katholieke en Protestantse deel van Zuid Gelderland. Bron: Knippenberg 1992, p. 32 (bewerkt)

in de Over-Betuwe' uit 1838, geeft weer wat de grote problemen volgens Heldring in Millingen zijn. Hij typeert Millingen als volgt:

Dáár, waar Rijn en Waal van elkander scheiden, ligt aan de overzijde van den Waalstroom een stil vergeten dorp, dat door den vreemdeling nooit bezocht wordt en den inboorling, wegens de gedurige teisterende vlooden, slechts kariglijk voedt. Het is Millingen, waar alle huizen als op heuvelen liggen, een zeldzaam tooneel van voorvaderlijke terpen aanbieden; dáár was het, dat mijne ziel tot stillen weemoed gestemd werd. Eenmaal toch was hier eene bloeiende Protestantsche gemeente; zij verzonk in het niet.

Uit: O.G. Heldring, Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche oudheden. Legenden, enz. Amsterdam: Beijerinck 1838, p. 81.

Heldring benadrukt in deze beschrijving Millingen als geïsoleerde gemeenschap. Tevens legt hij de nadruk op de armoede en de kwetsbaarheid door overstromingen. Gunstig voor de leefbaarheid moet hij de ligging van alle huizen op heuvelen hebben

beschouwd, omdat daarmee de nadelen van de overstromingen verminderd konden worden. Toch kon hierdoor de armoede niet voorkomen worden.

Als dan toch de hele protestantse gemeenschap in Millingen verdwenen zou zijn, waarom zou er dan een predikant nodig zijn? In Boekzaal 1839 schrijft Heldring echter over de mogelijke herrijzenis van de protestantse gemeenschap in Millingen:

Zoo zijn de bloeiende Gemeenten allengskens verminderd en afgenomen; sommigen hebben geheel opgehouden te bestaan. Maar als door een wonder is ook de Gemeente te Millingen wederom toegenomen en groot genoeg geworden om zelfstandig te kunnen staan (Boekzaal, p. 371).

Dat was een ander geluid dan uit het boekje met de wandelingen, wat kan samenhangen met de uiteenlopende gegevens, maar ook met de reorganisatie van de Protestantse Kerk in de Franse tijd. In die periode was de protestantse gemeenschap uit Millingen verdwenen, daarna kon zij volgens Heldring met de stichting van de Nederlandsche Hervormde Kerk in 1816 weer ontstaan. Aanvankelijk werd in de Hervormde Kerk gedacht dat na de Franse tijd de toestand van voor 1795 weer zou worden hersteld: dat de protestanten het kerkgebouw in Millingen weer zouden terugkrijgen en ook weer een eigen predikant zouden hebben. Dat was echter niet zo, omdat de machtige positie van de protestanten in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden - waartoe tot 1839 ook de katholieke Zuidelijke Nederlanden behoorden - verdwenen was.

Boeiend blijft, hoezeer Heldring begaan was met dit kleine groepje protestanten in ons dorp. En via niet altijd sterke argumenten probeert hij hun vermeende rechten te ondersteunen. Hij zegt dit stukje te hebben geschreven op verzoek van de voornaamste twee protestantse kerkleden die hij ontmoette tijdens zijn oudheidkundige wandelingen in de Betuwe en later nog een keer bij hem thuis (Boekzaal der geleerde wereld en Tijdschrift voor de Protestantsche Kerken in het Koninkrijk der Nederlanden 1839, p. 367). Zoals hiervoor al opgemerkt zou Millingen ooit een bloeiende protestantse gemeenschap hebben gehad. Dit is onjuist, daar de protestanten altijd al een onaanzienlijke minderheid waren. Hun voorkeurspositie werd door hen zelf als normaal beschouwd, alleen al omdat die sinds de reformatie eeuwenlang bestaan had. In relatie met deze opvatting stelt Heldring dat de huidige toestand geen gelijkheid voor de verschillende geloofsrichtingen betekent, maar achterstelling van de protestanten, zoals uit een verzoekschrift van de koster Dirk

Klijneveld zou blijken:

Dirk Klijneveld, Koster te Millingen, een arm man met één been, door Roomsgezinden van zijne bediening ontzet en beroofd van een perceel lands, tot zijne Kosterij behorende, zonder dat hij daartoe eenige reden gegeven heeft, dan dat de man Gereformeerd is' (Boekzaal, p. 371).

Om aan die voor protestanten onaangename positie te ontkomen, acht Heldring de aanstelling van een eigen predikant en bouw van een eigen kerk voor Millingen noodzakelijk, temeer daar Millingen nu meer protestanten telt dan voor de Franse tijd.

De werkelijke groei van het aantal protestanten in Millingen was overigens nogal bescheiden. Van de 1337 inwoners van Millingen in 1839, waren 50 Nederlandsch Hervormd. In 1879 - het jaar voordat het Hervormd Kerkje van Millingen gereed kwam - was dat aantal gegroeid naar 69. Het lijkt een aanzienlijke groei, maar vergeleken met de totale groei van de Millingse bevolking in die periode - van 1337 naar 2676 - was die groei bescheiden, zeker in relatie met de groei van het aantal Rooms-Katholieken: van 1279 naar 2578. Het aandeel Nederlandsch Hervormden daalde zelfs van 3,7% in 1839 naar 2,6% in 1879 (Gegevens Volkstellingen). Toch werd door Heldring de groei van met name het aantal protestanten benadrukt. Van de bouw van het kerkje zou een wervende werking kunnen uitgaan, waardoor katholieke bekeerlingen gewonnen konden worden. Daarom ook stelde Heldring voor Millingen geen binnenlandse kolonisatie voor, zoals hij deed voor de arme Betuwse bevolking naar de Anna Paulownapolder. Een migratie van de Hervormden naar elders zou de bekering van een bevolking elders als doel hebben, in Millingen ging het er om de plaatselijke katholieke bevolking voor de Hervormde kerk te winnen. Het katholieke volk was rijp voor het protestantisme, de katholieke clerus zag hij als de ware tegenstander.

Heldring en zijn collega's uit die tijd zagen zich door de overheersende positie van de protestanten sinds het einde van de zestiende eeuw als de rechtmatige eigenaren van de kerkelijke goederen. Vandaar dat zij ook de teruggave van de oude kerken aan de katholieken onrechtmatig vonden. Zo zou ook de Parochiekerk in Millingen in de Franse tijd ten onrechte aan de katholieken zijn toegevalen.

Bovenstaande uiteenlopende opvattingen van katholieken en protestanten over eigendom van kerkelijke goederen, hebben rond de Franse tijd tot verschillende

onderlinge conflicten geleid. Het bekendste voor de trouwe lezer van het Millings Jaarboek is wel de strijd van Millingse katholieken met Gerrit Arntz die aan het einde van de tijd van de Republiek en het begin van de Franse Revolutie trachtten hun rechten - bezit van kerk en land - ten koste van de protestanten te verkrijgen (zie bijvoorbeeld de driedelige bijdrage van Wim Spann over Gerret Arntz uit Millings jaarboek 2006, 2007 en 2008/2009). Ook nadat de katholieken die eigendommen in bezit hadden gekregen, bleef onenigheid tussen katholieken en protestanten bestaan, vooral toen de protestanten bleven proberen 'verloren posities' terug te winnen. Hiertoe behoorden ook de pogingen in Millingen een predikant terug te krijgen en aankoop van land om een eigen kerk te kunnen bouwen. Zo heeft O.G. Heldring getracht zijn ideeën over verbreiding van het juiste Hervormde geloof ook in Millingen uit te dragen. Het effect is, zowel voor als na de bouw van het kerkje, minimaal geweest.

Protestanten verdedigen gevestigde posities

Heldring, voorman van de protestanten die de verloren rechten van de Franse tijd weer wilden terug krijgen, was niet de enige. Veel werk verliep via daartoe opgerichte organisaties. Min of meer overkoepelend opereerde de Aprilbeweging, die vanuit verschillende groeperingen binnen de Hervormde Kerk zich tegen het herstel van de Bisschoppelijke hiërarchie verzette. Zij benadrukte het staatsverbonden karakter van de Hervormde Kerk. Binnen de Aprilbeweging bestond sterker nog dan in de rest van de Hervormde Kerk de vrees dat de katholieken als gelijkwaardig kerkgenootschap te weinig met de Nederlandse staat verbonden zouden zijn en veeleer zich naar de wil van de Paus in Rome zouden richten.

Voor de gebieden waar protestanten een kleine minderheid vormden waren er specifieke organisaties, zoals de Gustaaf-Adolf-Vereeniging.

Al in de jaren twintig van de negentiende eeuw waren verschillende organisaties opgericht ter financiële ondersteuning van protestantse kerkelijke gemeenten en andere organisaties in overwegend katholieke gebieden. Voorbeelden: De Maatschappij van Welstand uit 1822, ontstaan in Breda (<http://www.welstand.nl/page/34/geschiedenis.html>), de Vereeniging 'Unitas' in 1842, waar een aantal Haagse heren, een "Acte van Grondlegging der Protestantsche Vereeniging onder de zinspreuk Unitas" ondertekenden. Zij hoopten "alle welgezinde Protestanten in den lande te verenigen (vandaar: Unitas) tot verdediging van de belangen en rechten der Protestanten in het Koninkrijk" (<http://verenigingunitas.nl/geschiedenis.html>).

Beide verenigingen bestaan nog en verlenen nog steeds subsidies, zo werkt op de achtergrond dit antipapisme nog steeds door.

Voor Millingen had de Aprilbeweging weinig betekenis, want het aantal protestanten was maar klein. De Gustaaf-Adolf-Vereeniging, opgericht naar het voorbeeld van de Duitse Vereinigung, had voor Millingen en de aangrenzende Hervormde kerkgemeenten veel meer invloed.

Een Nederlandsche afdeeling, die tot stand kwam bij de opleving van het Protestantsch besef na de Aprilbeweging, beoogt de belangen der Protestanten te dienen in de verstrooiing, vooral in Roomsche streken, en zet tot heden haar gezegend werk voort.

(uit: B. Rogge en H.M. van Nes, Het Christendom in woord en beeld. Rotterdam 1915, p. 381).

De bouw van het Hervormd kerkje in Millingen werd door de Gustaaf-Adolf-Vereeniging ondersteund. Behalve de rechtstreekse bijdrage van de Vereeniging van bijna 1/3 van de bouw prijs van het kerkje (1000 gulden op een totaal van rond 3400),⁵ schonken ook verschillende afdelingen van de Vereeniging gelden. Buiten Millingen werd ook de omgeving bedacht bij bouwactiviteiten: in Tolkamer werd de bouw van een 'Christelijke' school mede door deze 'Vereeniging' mogelijk gemaakt. Volgens de Telegraaf van 30 oktober 1912 ontving de protestantse gemeente van Lobith een belangrijk bedrag (uit een Koninklijke gift(!)) voor verbouw van de kerk, zoals andere protestantse instellingen in andere overheersend katholieke gebieden: bijvoorbeeld in Sittard en Maastricht.

De Gustaaf-Adolf-Vereeniging zorgde niet alleen voor het tot stand komen van protestantse inrichtingen in het overheersend katholieke gebied van de Rijnsplitsing, maar daarmee ook voor steeds weer oploeiende strijd tussen protestanten en katholieken. Daarbij spitste de onenigheid zich toe op het bezit van grond en kerkelijke goederen. Zowel katholieken als protestanten achtten zich de rechtmatige eigenaren. De katholieken omdat ze oorspronkelijk, dus voor de Hervorming, eigenaren waren; de protestanten omdat ze sinds de Hervorming eigenaar waren geworden en bij begin van de Franse tijd door de nieuwe overheid gedwongen werden hun bezittingen af te geven. Voor de protestanten speelde niet het aantal geloofsgenoten een doorslaggevende rol, maar terugkeer van de voormalige machtsverhoudingen met de Hervormde of Gereformeerde kerk als het enig toegestane kerkgenootschap.

De strijd tussen katholieken en protestanten om het Hervormd kerkje in Millingen: secularisatie als oplossing

Op 21 december 1880 werd het Hervormde kerkje in Millingen ingewijd. Ook hierover heeft Wil Oteman in het Millings Jaarboek van 1998 uitvoerig bericht. Ons gaat het erom of de achtergronden van de katholiek-protestantse confrontatie uit die tijd zichtbaar geworden zijn in dit kerkje. Waar zou je dat aan kunnen zien? Ik zag dat tijdens de Millings kermis. Toen, in juli 1998, stond een reuzenrad op de Heerbaan voor het Millings Centrum. In een overmoedige bui ben ik daar toen in - of op - geweest. Ik heb daar vanuit verschillende foto's gemaakt, waaronder één richting de dijk, op de plaats waar ook het Hervormd kerkje staat.

Bij beschouwen van de foto viel op dat het kerkje met zijn rug naar het dorp staat en met de eigenlijke voorkant naar het noorden. Toen ruim acht jaar na de bouw van het kerkje het torentje aan de noordzijde van de kerk werd gebouwd kwam dat nog duidelijker tot uiting. Vanaf de kerk kijk je uit op de Protestantse wereld ten noorden van de grote rivieren, niet op de katholieke leefwereld vlakbij. Het kerkje als symbool voor het herstel van levend protestantisme ten zuiden van de Waal, in contact met de geloofsgenoten in het noorden.

Het voormalig Protestants kerkje ligt eenzaam aan de dijk, gericht op de Protestanten aan de andere kant van de rivier, aan de rand van het dorp

Is dit nu waar?

Bezien vanuit de doelstellingen destijds lijkt er wel iets in te zitten, waarbij we er vanuit gaan dat symboliek in gebouwen zowel van katholieke als van protestantse zijde in dit religieus grensgebied werd toegepast. De katholieken toonden dat ze zich weer in het openbaar konden laten zien, de protestanten moesten tonen dat niet alles verloren was. Zo was de normaalschool op de Klokkenberg bij helder weer vanuit Arnhem zichtbaar. Vanuit het gebied ten noorden van de Waal was dat ook voor het kerkje in Millingen het geval. Waarop de katholieken in Millingen een kwart eeuw later een kerk bouwden die door de hoogte van de toren aan de overkant van de rivier wel moest opvallen. Die noodzaak bleek met de herbouw van de toren na de Tweede Wereldoorlog minder dringend.

Nooit bestond in Millingen een protestantse gemeenschap

De katholieken kwamen dus vanaf 1853 in een gunstige positie. Natuurlijk omdat zij als kerkgenootschap erkend werden. Zij konden nu uitbreiden en kregen daarvoor ook de mogelijkheden. Zelfs de overheid hielp hen daarbij, bijvoorbeeld door de bouw van zogenaamde Waterstaatskerken, zoals in Ooij en Beek-Ubbergen. De reactie van protestantse kant was tamelijk overdreven, zoals dat ook bij de bouw van het kerkje van Millingen werd getoond. Dit kerkje was gezien het kleine aantal protestanten eigenlijk onnodig. Als belangrijk argument voor de bouw werd aangevoerd dat de oude kerk van Millingen voor de Franse tijd eigendom van de protestanten, dus van de enig toegestane, Gereformeerde Kerk was. Maar die oude kerk was door het handjevol protestanten, dat door veelvuldig verhuizen eigenlijk geen gemeenschap vormde, niet gerechtvaardigd. Terwijl de katholieken voor de Franse tijd in het eigen dorp niet ter kerke konden gaan en aangewezen waren op de naburige kerken in Bimmen of Kekerdom, stond de oude kerk vrijwel ongebruikt de hele week leeg.

Ook het argument van de verloren predikant om een kerk te mogen bouwen is weinig steekhoudend. Er was weliswaar steeds een predikant geweest, maar meestal een waarnemer, die elders ook een eigen kerkgemeente had. Zelfs de predikant van Keeken in Pruisen is geruime tijd waarnemend predikant geweest in Millingen.

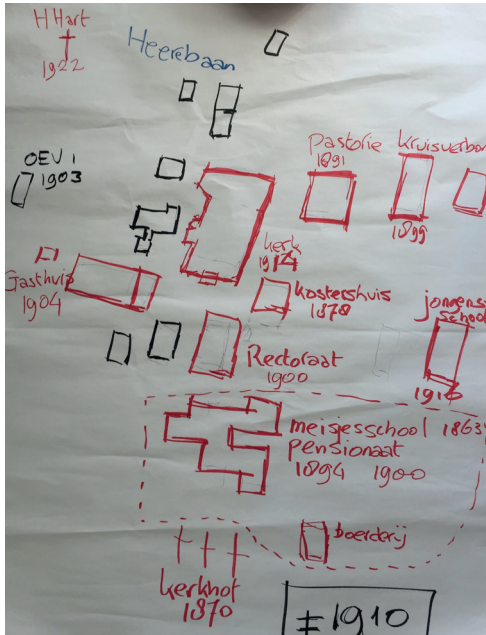
Achteraf gezien is het verbazingwekkend dat uiteindelijk het kerkje gebouwd is. Dat was niet zo zeer vanwege de behoefte van het grote aantal protestanten dan wel door beschikbaarheid van voldoende geld.

Officieel was er niet zo veel, maar al gauw bleek dat er toch voldoende giften en subsidies binnen kwamen. Wij zagen dat hiervoor al bij de Gustaaf-Adolf-Vereeniging. Het protestants netwerk functioneerde: vergelijkbaar met Hemmen waar Heldring

predikant was geweest en Van Lynden Heer van Hemmen, bleek hier de Heer van Millingen, de protestantse steenfabrikant Colenbrander, een belangrijke figuur om gelden te kunnen loskrijgen. Al die giften hadden een wat confronterend karakter, omdat de protestanten, in tegenstelling tot de katholieken, geen tekort aan kerken hadden. Bovendien was steenbakker Colenbrander als Heer van Millingen, eerder geneigd protestanten financieel bij te staan, zoals nog in 1904 bleek. Toen weigerde hij aanvankelijk de bouw van het Gasthuis met een gift te ondersteunen. In 1907 deed hij dat alsnog (Smit 2004, p. 83).

Zoals hiervoor al aangegeven, verliep de ruimtelijke opbouw van het katholicisme na 1853 systematisch en redelijk goed gepland, met ondersteuning van de lagere geestelijkheid en kerkleden. Wel waren de katholieken net als de protestanten verdeeld, maar op lokaal niveau liep de expansie vaak dank zij de inspanningen van bouwpastoors goed gecoördineerd. De protestanten waren veel dieper verdeeld, enerzijds als gevolg van de afscheidingsbewegingen, maar anderzijds ook door de uiteenlopende stromingen binnen de Nederlandsche Hervormde Kerk zelf. Daardoor was een centraal geplande aanpak veel minder goed mogelijk. Bovendien werd de ontwikkeling nogal bepaald door de rancune om de verloren of vermeend verloren posities. Voor ons gebied kwam daar nog bij dat protestanten dan wel een machtige positie hadden, maar kwantitatief een heel kleine minderheid waren.

Doordat de nieuwe protestantse kerken maar klein waren kon de symboliek van de protestantse gebouwen nooit zo indrukwekkend worden als de bouwwerken van de katholieken. Bij de katholieken ontstonden velerlei gebouwen rond de nieuwe kerken: scholen, internaten, kloosters, gasthuizen, etc. De vergelijking in Millingen maakt het duidelijk: rond de Mariakerk ontwikkelde zich een eigen kerkelijk dorpscentrumgebied, terwijl de protestanten het alleen brachten tot een armetierig kerkje met een kosterswoning tegen de dijk aan de rand van het dorp. In het 'Monumentaal Centrum', zoals Bart Lelie het Katholieke dorpscentrum noemde (Millings Jaarboek 2000, p. 91-107) staan niet een aantal gebouwen bij elkaar, maar zijn de eenheden functioneel met elkaar verbonden. Het kerkgebouw en de pastorie vormden het middelpunt. De Middeleeuwse kerk werd na 1853 regelmatig vergroot, maar kon uiteindelijk de katholieke massa niet meer bevatten. De oude kerk werd in 1913 gesloopt, met de bouw van de grotere parochiekerk werd in 1914 begonnen. Daarnaast werd de bouw van een meisjes- en jongensschool noodzakelijk geacht om de juiste Christelijke levenshouding bij te brengen. Al vanaf het begin van de negentiende eeuw werden in binnen- en buitenland congregaties gesticht die de

Het Katholiek centrum rond de parochiekerk in Millingen was functioneel opgebouwd. De kerk stond in directe relatie met de omliggende gebouwen, zoals de pastorie, scholen, Gasthuis en kerkhof. Daarmee was het een sterker geheel dan het eenzame protestantse kerkje aan de dijk, dat al die toebehoren miste. Zelfs het complex van Heldring in Zetten (afb. 5) had niet een dergelijke samenhang.

In rood zijn aangegeven de objecten die direct met de kerk in verbinding stonden, in zwart is het particulier eigendom ingetekend. Nog geen honderd jaar later was ook hier het beeld veranderd. Rond 2000 was de kerk nog het enig kerkelijk eigendom, gevolgd door een kleine bungalow als pastorie, verder op de Schoolstraat. De ontkerkelijking van de Millingse bevolking bracht de Katholieke Kerk nu in een zelfde randpositie als de Protestanten altijd al gehad hadden. Bron: eigen schets naar aanleiding van Bart Lelie 2000 en Jan Smit 2004.

nieuwe instellingen van personeel konden voorzien: leerkrachten voor de scholen, verzorgsters voor ziekenhuizen. Naar Millingen kwamen de Zusters van de Sociëteit van Jezus, Maria en Jozef (of kortweg: Zusters van JMJ). Begin van de twintigste eeuw ontstond vanuit het Armbestuur het Gasthuis Sint Jan de Deo, aanvankelijk bejaardenhuis en ziekenhuis. De Zusters van Julie Postel werden als verzorgsters aangetrokken. Rond de tijd dat de huidige parochiekerk voltooid was, kwam ook het Katholiek complex als totaal gereed.

Het is duidelijk dat het Hervormd kerkje aan de dijk, ver van het centrum van het dorp, ondanks de bedoelde symbolische uitstraling, geen alternatief werd voor het Katholiek Leven met zorg van de wieg tot het graf.

Zo is Millingen toentertijd duidelijk een voorbeeld geweest van de geslaagde expansie van het Katholicisme in Nederland in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Protestanten hadden daar geen antwoord op. De Hervormde Kerk kon slechts wijzen op het 'Roomse gevaar'.

Het Hervormde Kerkje aan de dijk is nooit een middelpunt geworden, de protestanten van Millingen bleven een los samenraapsel, geen geloofsgemeenschap. De blik bleef

naar de overzijde van de rivier, het begraafplaatsje aan de Zeelandsestraat werd voor drenkelingen of in de oorlog gesneuvelde soldaten gebruikt.

Maar waarlijk, zoude God op de aarde wonen? Zie, de hemelen, ja de hemel der hemelen zouden u niet bevatten, hoeveel te min dit Huis dat ik gebouwd heb!

1 Koningen 8 : 27. (Statenvertaling)

(Tekst voor de preek van Dominee Colenbrander tijdens de inwijdingsdienst van de Nederlandsche Hervormde Kerk in Millingen bij Nijmegen op 21 december 1880)

Het kerkje ging pas functioneren toen de Hervormde Kerk het gebouw in 1974 verkocht had aan de toenmalige gemeente Millingen aan de Rijn. Die gebruikte het sinds 1976 als trouwlocatie, de huidige gemeente Berg en Dal eveneens.

Nadien zijn andere, vooral muzikale activiteiten op gang gebracht, waardoor het voormalig kerkje zich tot een klein laagdrempelig cultureel centrum ontwikkelde. Met het Zalmpodium wordt vermoedelijk een veel groter aandeel van de Millingse bevolking bereikt dan ooit in de periode toen het gebouw als Hervormde kerk in gebruik was.

Bronnen Heldring Millingen

Boekzaal der geleerde wereld en tijdschrift voor de Protestantse Kerken in het Koninkrijk der Nederlanden voor Julij 1839.

Met bijdragen over Millingen van W. Hoppensack en O.G. Heldring naar aanleiding van een bijdrage in Boekzaal Maart 1839 van V.R.

Colenbrander, B.W., Rede, gehouden ter inwijding van de kerk der Hervormde Gemeente Millingen c.a. bij Nijmegen. Arnhem: Van der Wiel 1881.

Dubois, O.W., Ottho Gerhard Heldring (1804-1876), Begaan met armen en verlorenen. In: Werkman, Paul en Rolf van der Woude (red.), Bevlogen theologen. Geëngageerde predikanten in de negentiende en de twintigste eeuw (Hilversum: Verloren 2012), p. 63-87.

Heldring, L., Ottho Gerhard Heldring. Leven en arbeid. Tweede, goedkope uitgaaf, Leiden: Brill 1882.

Heldring, O.G., De Jenever erger dan de Cholera. Een Volksboek, in voorbeelden en cijfers, voor arm en rijk, oud en jong. Arnhem: Nijhoff 1838.

Heldring, O.G., Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche oudheden. Legenden, enz. Amsterdam: Beijerinck 1838.

Heldring, O.G., Het dorp Hoenderloo op de Veluwe. Overgenomen uit: De Veluwe, een wandeling van O.G. Heldring. Hoenderloo: Drukkerij Doorgangshuis 1841.

Heldring, O.G., Binnen- en buitenlandsche kolonisatie in betrekking tot de armoede. Amsterdam: Beyerinck: Amsterdam 1846.

Heldring, O.G., Opmerkingen op eene reis langs den Rijn. Amsterdam: Beyerinck 1847.

Knippenberg, Hans, De Religieuze Kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden. Assen, Maastricht: Van Gorcum 1992.

Lelie, Bart, Monumentaal centrum. In: Millings Jaarboek 5, 2000, p. 91-107.

Oteman, Wil, Onder het 'juk van paapse stoutigheden'. Vier eeuwen protestanten in Millingen. In: Millings Jaarboek 3, 1998, p. 165-182.

Rasker, A.J., De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw. Kampen: Kok 1974.

Rogge, B. en H.M. van Nes, Het Christendom in woord en beeld. Rotterdam: Bredée 1915, p. 381.

Rogier, L.J. en N. de Rooy, In Vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953. Den Haag: Pax 1953.

Smit, J.G., Van Armbestuur tot Zorgkantoor. Rondom een eeuw Gasthuis Sint Jan de Deo in Millingen aan de Rijn, 1904-2004. Millingen: Gasthuis Sint Jan de Deo 2004.

Spann, Willem, De eerste halve eeuw (1743-1793) uit het leven van Gerret Arntz. Beeld van een roerige periode. In: Millings Jaarboek 11, 2006, p. 37-51.

Spann, Willem, Gerret Arntz op rijpe leeftijd (1793-1805). De 'volksrepresentant' in de politiek. In: Millings Jaarboek, 12, 2007, p. 73-102.

Spann, Willem, Rond de levensavond van Gerret Arntz (1794-1823). Kerkmeester en weerbarstig heerschap. In: Millings Jaarboek 13, 2008/2009, p. 51-88.

Vries, Jeronimo de, Geschiedenis van het Asyl Steenbeek. Amsterdam 1852

<http://www.welstand.nl/page/34/geschiedenis.html>

<http://verenigingunitas.nl/geschiedenis.html>

Eindnoten

- 1 L. Heldring was een zoon van Dominee Heldring en schreef na diens dood op basis van aantekeningen en publicaties van zijn vader een soort biografie van zijn vader.
- 2 Het gebouw waar later het tehuis ontstond had Heldring in 1842 in handen gekregen. Voordien was het in gebruik geweest als brouwerij (!) (De Vries, Jeronimo, Geschiedenis van het Asyl Steenbeek, Amsterdam 1852, p. 9).
- 3 Van den Bruggen was tijd- en geloofsgenoot van Heldring. Hij woonde in Nijmegen, werkte als rechter en advocaat. Evenals Heldring was hij actief in het Réveil. Zijn fanatisme in de strijd tegen de groeiende invloed van de Rooms-katholieke Kerk overtrof Heldring.
- 4 Jan van Dijk werd als predikant in Doetinchem bevestigd in 1862. Net als Van den Bruggen en Heldring was hij rechtzinnig, maar bleef in de Nederlandsche Hervormde kerk.
- 5 De bedragen lopen nogal uiteen in de verschillende bronnen. Zo werd ook wel een totaal bedrag van 6000 gulden genoemd voor de bouwkosten van het Millingse protestantse kerkje.